

УДК 323.23+329.05+321.6

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.39>

ПРОГРАМНІ ПРИНЦИПИ ТА МАНІФЕСТАЦІЯ МЕРЕЖЕВИХ ПІРАТСЬКИХ ПАРТІЙ У КРАЇНАХ ЄВРОПИ

Мудрий Роман,

аспірант кафедри політології

Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID ID: 0009-0007-1997-2917

У статті систематизовано програмні принципи й маніфестацію мережеских піратських партій у країнах Європи. Аргументовано, що піратські партії – це один з варіантів спеціальних чи спеціалізованих партій постматеріалістичних цінностей, які фокусуються на досить обмеженому колі проблем, зокрема авторського і патентного права, інтелектуальної власності, а теж частково прямої демократії і її модифікацій в умовах інформаційного суспільства. Зафіксовано, що піратські партії самоідентифікуються ані як ліві, ані як праві, а швидше як позаідеологічні, однак на практиці вони позиціонуються здебільшого як ліволібертаріанські. При цьому ідеологічна позиція таких партій є нестійкою, адже змінюється залежно від їхніх електоральних успіхів чи неуспіхів і представництва, хоч загалом ці партії бодай частково структурують і модифікують параметри політичної змагальності. Додатково виявлено, що піратські партії надзвичайно специфічні і структурно, і організаційно, і програмно, і дискурсивно, а тому вони спричиняють неоднозначні політичні й електоральні результати. Останні передусім залежать від контексту та поточного стану розвитку міжпартійної змагальності в тій чи іншій країні. Більш узагальнено виявлено, що поточно піратські партії в світі й окремих його частинах є не надто успішними, але вони можуть стати такими згодом, зокрема на тлі розвитку мережеских технологій, комунікацій і внаслідок зміни майбутніх рамок політичного процесу й змагальності. А це, своєю чергою, може призвести до порушення ідеологічного консенсусу системних лівих і правих партій, а відтак і загалом до зміни формату міжпартійної змагальності.

Ключові слова: партія, мережева партія, піратська партія, пряма демократія, маніфестація, Європа.

Mudryi Roman. Programmatic principles and manifestation of digital pirate parties in European countries

The article systematizes the programmatic principles and basic manifestation of digital pirate parties in European countries. It is argued that pirate parties are one of the options of special or specialized parties of postmaterialist values. Since these parties focus on a rather limited range of issues, in particular on copyright and patent law, intellectual property, as well as partly on direct democracy and its modifications in the conditions of the information society. It is noted that pirate parties identify themselves as neither left nor right, but rather non-ideological ones, but they are mostly positioned as left-libertarian ones in practice. At the same time, the ideological position of such parties is unstable, because it changes depending on their electoral success or failure, as well as representation. Although these parties at least partially structure and modify the parameters of political competitiveness in general. In addition, it is found that pirate parties are extremely specific structurally, organizationally, programmatically and even discursively, and therefore they cause very ambiguous political and electoral results. The latter primarily depend on the context and current state of development of inter-party competition in one or another country. More generally, it is found that pirate parties are not very successful in the world and in certain parts of the world currently, but they may become so in the future, in particular at the background of the development of network technologies, communications and thus as a result of changes within the future framework of the political process and competition. This can lead to a deviation of the ideological consensus of the systemic left and right parties, and therefore to a change in the format of inter-party competition in general.

Key words: party, digital party, pirate party, direct democracy, manifestation, Europe.

Вступ. У дослідженні увагу приділено доволі новому різновиду політичних партій, які називають піратськими і які є основою феномена політичного піратства в Європі та світі. Зокрема, фокус поставлено на програмних принципах і базовій маніфестації мережеских піратських партій у країнах Європи, а також побічно на підставах виділення, історії становлення і сутності феномена політичного піратства й піратських партій загалом і/чи в окремих країнах. Постановка такого наукового й дослідницького питання актуалізована тим фактом, що сьогодні політичну та міжпартійну змагальність все більше і більше характеризують так звані спеціальні чи спеціалізовані партії постматеріалістичних цінностей [1, с. 87]. Вони структурують партійно-ідеологічний спектр через оцінювання впливу різних соціальних груп на процес прийняття спеціальних/галузевих політичних рішень і забезпечення їхнього лобювання й просування тощо [2]. Інакше кажучи, вони зосереджені на спеціальних і зовсім неklasичних політичних цінностях, запитах й інтересах, які можуть вдало структурувати політичну та міжпартійну змагальність

у сучасному світі, навіть попри доволі обмежені програмні позиції та коло виборців і симпатиків. Інтерес же до піратських партій як різновиду спеціальних партій зумовлений тим, що їхня маніфестація і діяльність є передусім мережевою (часто ці партії іменують мережевими чи цифровими [3, с. 364–365]) та спрямована на реформування законодавства в сфері авторського права і патентів. Але це дуже узагальнене розуміння піратських партій, яке вибудовується на їхньому первинному досвіді і базовій політичній риторичі. Тому в дослідженні увагу буде зосереджено на розгляді та систематизації різноманітних програмних принципів і маніфестацій мережових піратських партій, передусім на підставі досвіду їхнього формування та функціонування в країнах Європи.

Аналіз досліджень і публікацій. Поставлена тематика останнім часом доволі представлена у політичній науці, зокрема завдячуючи все більшій і більшій частоті формування піратських партій в країнах Європи (поточно вони представлені чи не у всіх країнах аналізованого регіону), а також їхнім електоральним успіхам в деяких серед цих країн і навіть на рівні Європейського парламенту. Зокрема, тему піратських партій (як різновиду мережових) останнім часом досліджували такі вчені, як С. Бак [4], Дж. Балдіні і С. Болгеріні [5], Х. Бартелс [6], Дж. Бейер [7], К. Блум і К. Цубер [8], Б. Бодо [9], Н. Боллейер, К. Літл та Ф.–К. вон Ностіц [10], М. Брунцлік [11], П. Буркарт [12], П. Водова і П. Вода [13], М. Демкер [14], Г. Ерлінгссон і М. Перссон [15], М. Зуліанелло [16], Б. Каммертс [17], А. Костік [18], К. Кошмідер [19], П. Маскарінец [20], Ф. Мігель і Т. Олссон [21], О. Нідермайер [22; 23], Л. Новотни та Д. Саровец [24–27], С. Отжес [28], А. Путіні [29], Л. Свасанд [30], Р. Ускаї та К. Віца [31], М. Фредрікссон [32–35], Ф. Хартлеб [36; 37], А. Хенсель і С. Клеча [38], Д. Хуткий [39], Я. Чарват [40], Й. Ясаари та Дж. Гільден [41; 42] й інші.

Виклад основного матеріалу. З доробків перелічених й інших вчених можна зробити висновок, що так звані «піратські» партії – політичні сили, основною метою діяльності яких насамперед (зокрема в розрізі формування перших «піратських» партій) вважають реформування законодавства і політики в сфері авторського права та патентів. Інакше кажучи, «піратські» партії відстоюють права людини на приватність в Інтернеті та в повсякденному житті, а також прозорість державного апарату. Але це надто широке формулювання програмного профіля і маніфестації піратських партій, а тому його треба структурувати, деталізувати та систематизувати, для чого варто використати досвід формування і функціонування таких партій у низці країн Європи (та передусім у Швеції [43–45], Ісландії [46], Люксембурзі, Німеччині [47–51] та Чехії [52–54], в яких піратські партії виявились найбільш електорально успішними і навіть (по-різному) брали участь у роботі парламентів (національних або Європейського) і в формуванні національних (як у Чехії) або локальних (як в Ісландії) урядових кабінетів [55–60]).

Отож сьогодні всі без винятку (формально зареєстровані і незареєстровані) піратські партії в Європі й загалом у світі (а таких партій станом на 2023 р. близько 50) наслідують модель передусім Піратської партії Швеції [61–66], а також тих «піратів», які мають помітні електоральні успіхи (зокрема в Ісландії та Чехії) [67–70]. Ці політичні сили виступають за розвиток принципів прямої демократії і захист недоторканості приватного життя та громадянських свобод людини й громадянина, а також за їхню безпосередню участь в урядуванні та суспільно-політичному житті тієї чи іншої країни. Така маніфестація пов'язана з тим фактом, що, на думку «піратів», у сучасному суспільстві і в кожній державі доволі часто панує атмосфера та практика стеження й контролю держави за особистим життям кожної людини і громадянина. Саме тому піратські партії наполягають на неухильному і вільному дотриманні державами/урядами прав людини й громадянина, свободи слова, прав на культуру та особистісний розвиток, а також наполягають на захисті приватної інформації громадян у рамках розвитку сучасних цифрових та інформаційних ідей і платформ. Враховуючи це, політсили вимагають встановлення суворого і якісного контролю над застосуванням «сили» та переслідуванням громадян, а також визнають неприпустимою будь-яку примусову дискримінацію за релігійною, етнічною, політичною, віковою й іншими соціальними ознаками. На практиці це виявляється у тому, що політичні «пірати» пропонують розповсюдити таємницю листування не тільки на звичайні листи, а й на електронну пошту, SMS та інші технології, а також загалом наполягають визнати доступ до мережі Інтернет одним з основних громадянських прав і свобод у світі та в кожній державі. Наприклад, доступ до Інтернету піратські партії пропонують зробити для всіх рівним, з правом доступу до всіх без винятку веб-сайтів і протоколів, а провайдерам, які не виконують цих вимог, радять заборонити надавати і продавати послуги. З іншого боку, провайдери Інтернету, на думку «піратів», повинні бути цілком звільнені від відповідальності за завантажувану користувачами мережі інформацію. Разом із цим, партії піратів пропонують зробити процес державного управління і прийняття рішень максимально прозорим та відкритим, чим нагадують ще одну «нішу» спеціалізованих партій, які типово іменуються антиістеблшментськими [71–74].

Наступний блок виявив програмних принципів піратських партій у різних країнах світу, але передусім в країнах Європи, стосується реалізації вільної культури та реформування законодавства про авторське право й інтелектуальну власність. Цей блок передусім націлений на забезпечення цілковито вільного обміну знаннями, відкритий інформаційний контент, забезпечення інформаційної приватності та транспарентності, свободи інформації та нейтральності мережі. Піратські партії аргументують, що авторське право повинне заохочувати створення, розвиток та поширення творів і винаходів культури, адже безкоштовний доступ до культури для всіх та кожного на рівних умовах є цілковито взаємовигідним для суспільства. Тому «пірати» традиційно пропонують збалансувати національне і наднаціональне (насамперед на рівні ЄС) законодавство про авторське право та інтелектуальну власність, що повинно передусім забезпечити право автора на ім'я, але зовсім не обмежити доступ до його чи її творів зі боку громадськості. Зокрема, політичні «пірати» і піратські партії типово вважається за необхідне забезпечити вільний доступ загалом (фактично будь-кого) до класичних творів літератури, фільмів та пісень тощо, дозволити вільне розповсюдження ідей, знань й інформації, змінити закони про авторське право так, щоб воно обмежувало лиш комерційне використання і не впливало на добровільний обмін та поширення файлів з некомерційною ціллю. Як мінімум, піратські партії наполягають на скороченні терміну дії авторських прав і вимагають дозволів на використання творів мистецтва, науки, технологій тощо для створення похідних і подібних робіт.

Ще один ключовий блок маніфестних принципів піратських партій у різних країнах Європи та світу, зокрема знову-таки наслідуючи найуспішніші моделі та вияви цих партій у Швеції, Ісландії, Чехії, Німеччині і Люксембурзі [75; 76], стосується лібералізації і загалом реформування законодавства про патенти та/чи монополії. Причина у тому, що, згідно із поглядами політичних «піратів» приватні монополії суттєво перешкоджають вільній конкуренції на фактично на всіх формах і видах ринку, а патенти, своєю чергою, є засобом маніпулювання ринком. Тому потрібно поступово мінімізувати, а в підсумку і скасувати патентну систему, адже вона, на думку представників піратських партій, не заохочує, але натомість перешкоджає інноваційній діяльності, а тому й поступу в тій чи іншій сфері креативності. Саме на цій підставі політичні «пірати» вимагають від (різних) монополістів зробити їхню діяльність більш прозорою, оскільки це повинно у підсумку стимулювати розвиток ринку як такого і дозволити уникнення штучних перешкод для входження різних суб'єктів на ринок. Врешті піратські партії також пропонують законодавчо обмежити можливість створення самих монополій та зробити громадян і всі групи громадян рівними економічними «партнерами» на ринку. Паралельно з цим, партії піратського типу всіляко заохочують поширення результатів наукових і прикладних досліджень й аналітики у вільному доступі, а також наполягають на забезпеченні загального/відкритого доступу до даних архівів, причому зовсім без прив'язки до конкретного типу та платформи програмного забезпечення. Врешті-решт, і саме програмне забезпечення «пірати» пропонують зробити цілковито безкоштовним. Цьому, на їхню думку, найперше повинен сприяти перехід всіх державних установ й організацій на відкрите програмне забезпечення.

Якщо означені вище принципи діяльності та маніфестації піратських партій перенести на політичну і міжпартійну змагальність, яка власне й визначає партійну систему у тій чи іншій країні, то можна констатувати, що ці політсили передусім виходять з незадоволеності обмеженнями на обіг інформації. Адже останні типово встановлені в інтересах наявних політичних еліт, котрі представлені найперше традиційними чи так званими мейнстрімними партіями. Саме це в контексті стрімкого поширення Інтернету й урізноманітнення спроб його використання і регулювання породило феномен піратських партій. Річ у тому, що ці партії – як спеціалізовані чи спеціальні постматеріалістичних цінностей [77–79] – типово орієнтовані на розв'язання однієї-єдиної спеціальної проблеми або інтересу, а саме протидії зусиллям політичної еліти й істеблішменту поставити всесвітню мережу Інтернету і її користувачів під контроль глобальних, наднаціональних і національних еліт, у тім числі з допомогою авторського права, технічних і комунікаційних засобів й різних інших інструментів. З цього можна зробити висновок, що «ідеологія» і маніфестація піратських партій перебуває поза сферою традиційної політики класичних («старих») соціополітичних поділів. Натомість у програмах піратських партій наголос робиться на тих питаннях, які інші політичні сили зовсім ігнорують або ж, у кращому випадку, виносять на периферію своєї політичної/електоральної уваги. Інакше кажучи, по суті майже вся «ідеологія» і маніфестація піратських партій зводиться до дуже чітких, простих і зрозумілих вимог ввести декілька основних принципів регулювання Інтернету й цифрових технологій. Серед них: регламентація можливості для кожної людини і громадянина (а тому і їхніх груп) брати участь в дискусіях в Інтернеті, при цьому зберігаючи свою індивідуальну чи групову анонімність; вільний доступ до знань, інформації, новацій і культурних цінностей, у тому числі за допомогою цифрових технологій; право на приватність та недоторканність спілкування приватних осіб

і груп осіб в Інтернеті, зокрема за допомогою цифрових технологій; обмеження права влади, держави та уряду відстежувати комунікацію громадян за винятком випадків підозри у вчиненні тяжких злочинів; відміна або обмеження жорсткості патентного права, яке ускладнює (а інколи навіть унеможливує) доступ до нових винаходів і знань малозабезпеченим людям; забезпечення на всіх рівнях влади – від локального через національних до наднаціонального/міжнародного – відкритості та прозорості діяльності урядів, держави і загалом політики.

Наслідком це має той факт, що у політичному дискурсі та реальній політиці більшість піратських партій у країнах Європи висловлює інтерес до цінностей та гасел прямої демократії, і це навіть попри те, що остання не є їхнім безпосереднім інтересом та профілем. Причиною такого стану справ є те, що саме завдяки такій програмній спрямованості і дискурсу піратських партій останні звикло намагаються створити та наростити собі підтримку електорату чи симпатиків з боку населення, яке передусім орієнтується на постматеріалістичні цінності [80; 81]. У цьому випадку йдеться передусім про тип людей та електорат, сформований за останні декілька десятиліть в Європі, які цінують ефективну особисту участь в політиці і загалом у суспільному житті більше, аніж власні можливості збільшення особистого доходу. Таку ідею свого часу обґрунтував Р. Інґхарт у рамках концепту постматеріалістичних цінностей і масштабного соціологічного проекту «Огляд світових цінностей» [82; 83], де констатовано, що в сучасних суспільствах завдяки соціально-економічному розвитку вирости цілі покоління, для яких наявність їжі, житла, відпочинку та інших основних – матеріальних – благ стали само собою зрозумілі й очевидні. На противагу, люди перестали ними цікавитись як свого роду «вродженими» цілями, а зосередили свою увагу на постматеріалістичних цінностях вільного вибору, самовираження, захисту довкілля, громадянської участі тощо. Відповідно, саме внаслідок такого ціннісного постмодернізаційного «зсуву» відбулось підвищення якості демократії і зростання розмаїття форм та важливості політичної участі.

З цього слідує, що саме група людей, які більше цінують ефективну особисту і/чи групову участь в політиці і загалом у суспільному житті, сьогодні вважається основним джерелом інтересу та поновленого «запиту» на пряму демократію як той феномен, що в ідеальному варіанті дозволяє (чи принаймні припускає) шанси та можливості на збільшення впливу звичайних громадян у прийнятті політичних рішень. Політичні «пірати» наполягають, що саме ці люди багато в чому входять до складу так званого «креативного класу». Саме з цього постулату вибудовується властива для піратських партій лібертаріанська ідея про те, що держава як інститут повинна бути дуже слабкою/«мінімальною» та не повинна або майже не повинна втручатись в економіку (навіть з метою її стимулювання) і соціальне життя (навіть з метою захисту традиційних суспільних цінностей та «старих» соціополітичних поділів). У підсумку таке мінімалістське чи «слабке» трактування держави в ідеях і маніфестах піратських партій засвідчує, що частиною їхнього програмного «ядра» є лібертаріанська позиція, використана у рамках спеціальних або спеціалізованих інтересів. Доповнюється це тим, що комбінування програмних гасел і політичного дискурсу й активності піратських партій створює суттєві підстави іменувати такі партії ліволібертаріанськими. І це навіть попри те, що самі себе піратські партії типово вважають позаідеологічними або такими, що не можуть бути названими чи зближеними ні до лівих, ні до правих полісил [84, с. 49; 85; 86].

Такий парадокс маніфестації піратських партій варто деталізувати. Передусім важливо, що європейські піратські партії наближуються до лібертаріанства через те, що вони виступають за зменшення негативних наслідків представництва традиційних партій класичних або «старих» соціополітичних поділів. У рамках риторики «піратів», основна причина в тому, що класичні або «старі» партії надмірно втручаються у діяльність і функціонування засобів масової інформації – передусім мережі Інтернет, – а також існують передусім за сприяння великих (державних і приватних) корпорацій, чим значно нівелюють роль «народу» як основного та усталеного носія принципів демократії. Однак розвивається ця ідея у середовищі не зовсім класичного кластера й елемента електорату, зокрема у колі молоді – типово найапатичнішого представника виборців [87]. Адже саме на неї значною мірою звернено погляд чи не всіх піратських партій не тільки в країнах Європи, але й загалом у світі. З цього можна зробити висновок, що ідеологічний профіль й електоральна повістка дня піратських партій доволі «позитивні», бо ці полісили сприяють залученню молоді до політичного процесу, а відтак і їхній політичній соціалізації для майбутнього своїх держав.

З іншого боку, в чому власне і виявляється деякий програмний парадокс цих партій (принаймні в країнах Європи/ЄС), така маніфестація, політичний дискурс, риторика і практика політичних «піратів» суттєво «негативізовані», зокрема внаслідок хоча б часткового чи умовного підкреслення на прикладі них (або окремих з них) деякої помірної або «м'якої» форми євроскептицизму, антиістеблшменту і навіть антисистемності [88]. Виявів цього є щонайменше декілька. По-перше, піратські партії періодично намагаються підготувати свого чинного виборця до майбутніх виборів, відтак виражаючи заклопотаність

проблемами наступного покоління. Саме через це деякі піратські партії доволі часто іменують «партіями майбутнього». Однак у цьому розрізі політичні «пірати» виражають неготовність чи неповну готовність підтримувати усталений уклад, алгоритм та істеблішмент політичного процесу, зокрема в межах окремих країн і навіть ЄС, а тому їх хоча би частково і подеколи сприймають та окреслюють як антисистемні політсили. По-друге, окремі піратські партії прагнуть тривіалізувати тенденцію «нових» правих партій, суть якої полягає в усталенні тенденції до поєднання протекціонізму (в контексті захисту особистої та персональної інформації) та ксенофобії (у контексті заперечення надмірного втручання держави в справу захисту національної таємниці). На практиці же це виявляється у бажанні піратських партій спершу сприяти вільному потоку інформації, комунікації і вільному підприємництву, а згодом – зменшенню мінімальної зарплати.

Відповідно, базовим парадоксом політичних «піратів» є те, що вони фактично у своїх заходах конструювання власного образу «промоутера вільної інформації», з одного боку, відштовхуються від свого асоціювання з державними органами та інститутами, однак, з іншого боку, не виступають проти обмеження особистісних прав і свобод людини та громадянина. Доповнюється це тим, що у своїй риторичній піратські партії все частіше відзначають про поступове та негативне посилення держави на чолі з політичними або будь-якими іншими монополіями, які почали посягати на особистісні та групові права і свободи людини й громадянина, однак на практиці (коли проходять у парламенти або інші органи влади) паралельно не заперечують реорганізації демократії і демократичного порядку, зокрема ключових принципів представницької (а не прямої) демократії, яка, на їхню думку, сприяє головно традиційним партіями класичних чи «старих» (а не «нових») соціополітичних поділів [89–91]. «Вуалюється» це тим, що ключовими принципами «піратів» у різних країнах Європи й узагальнено виступає комбінація таких маніфестацій, як: пошук «ворога» та перегони з ним аж до його поразки; розширення прихильників дискурсу «демократичного оновлення» (яке повинне бути завершене становленням т. зв. «плавної», «рідкої» чи «прозорої» демократії [92–97] і процедур «делегованого голосування»); повна децентралізація влади. Все це означає, що піратські партії специфічно враховують персональну політичну позицію та роль кожної людини, тобто людини як такої і як частини групи. Виявляється це у тому, що ці політсили фактично «підключаються» про соціальні і політичні зміни, разом із цим опускаючи дійсну зможу людини персонально і самостійно впливати на політику. Відповідно, чимало дослідників наголошують [98–101], що піратські партії зазвичай доцільно трактувати як «антиполітичні організації» і тренд «боротьби проти» усталених принципів представницької демократії. Хоча, на противагу, це мабуть надмірно широке узагальнення, оскільки сьогодні вкрай складно говорити про практику здійснення влади зі сторони піратських партій. Річ у тому, що останні вкрай зрідка мають мандати в парламентах, не кажучи вже про портфелі в урядах. А ті ж партії, що були представлені в органах влади, значною мірою ставали поміркованішими і часто змінювали свої політичні ідеї/дії, наближуючись до партійного і політичного мейнстріму й істеблішменту.

Загалом, проаналізувавши особливості феномена, ідеологічного і програмного позиціонування, маніфестації, а також політичної і навіть електоральної поведінки піратських партій у країнах Європи (в деяких й усереднено), **отримано декілька результатів.** По-перше, піратські партії є різновидом спеціальних чи спеціалізованих партій постматеріалістичних («нових») цінностей, які характеризуються мережевою і децентралізованою структурою, організацією, комунікацією й управлінням. Це означає, що всі чи важливі рішення піратських партій приймаються на підставі внутрішньопартійної деліберативної дискусії і широкого залучення механізмів прямої демократії, в тому числі внутрішньопартійного референдуму і постійної ротації, заборони балотуватися декілька термінів поспіль на одну і ту ж посаду, квотності представництва і навіть відсутності формального лідера тощо [102, с. 251; 103; 104]. Відповідно, ясно, що структура, організація, членство, канали комунікації, форма діяльності та питання, які маніфестують піратські партії, дозволяють називати ці політсили дійсно мережевими чи цифровими. По-друге, піратські партії будують свої програми та маніфести у доволі гнучкій формі, адже ці політсили є чутливими до політичних умов у своїх країнах і регіонах (або навіть до глобальних питань), більше здатними використовувати як праві, так і ліві ідеї задля збільшення своєї електоральної підтримки. З цього слідує, що політичні «пірати» здатні шукати та знаходити навіть несподіваних політичних союзників залежно від рамок та рівня політики й урядування, чому сприяє їхнє самопозиціонування як таких, що є ані лівими, ані правими, а натомість позаідеологічними. З іншого боку, прагматично та дискурсивно піратські партії доволі часто наближаються до лібертаріанства та переважно займають ліві, а не праві позиції в ідеологічному спектрі. По-третє, піратські партії звикло маніфестуються доволі вузько, адже концентруються на дуже обмеженому колі програмних гасел й інтересів (за винятком ситуацій, коли вони проходять в парламенти або ж навіть в урядові кабінети, а тому й змушені

програмно і політично трансформуватись). Це доповнює попередні висновки тим фактом, що піратські партії майже завжди фокусуються на дуже спеціалізованих або спеціальних проблемах/питаннях й інтересах, знову ж мережевого чи цифрового характеру. Річ у тому, що вони декларують прагнення протидіяти істеблішменту й елітам, які контролюють мережу Інтернет та всіх її користувачів за допомогою авторського права, патентування, технічних й інших інструментів. Досягається це за рахунок знову-таки переважно мережевих або цифрових засобів, адже піратські партії активно й креативно використовують соціальні мережі і діджиталізацію для агітації та створення видовищних перформансів. *По-четверте*, піратські партії у своїй маніфестації, риториці і діяльності звертаються до гасел та принципів цілої низки інших спеціалізованих партій, передусім антиістеблішментських, адже вони орієнтуються на такі організаційні структури, лідери яких відносно доступні для партійців, громадськості та виборців, і просувають такі ідеї, які відносно легко й зрозуміло сприймаються електоратом. Доповнюється або підсумовується це тим атрибутом («на прокат») ідеологічного позиціонування піратських партій, що вони звертаються до принципів/цінностей прямої демократії, але це є радше вторинним інструментарієм, а не базовою маніфестацією таких політсил. Найчастіше це має місце на прикладі віднайдення ролі низки піратських партій або як євроскептичних, або навіть як антиглобалістських, адже політичні «пірати» відображають негативну реакцію на розвиток глобалізації та її протиставлення локалізації у XXI столітті.

Висновки. У підсумку можна аргументувати, що піратські партії надзвичайно специфічні і структурно, і організаційно, і програмно, і дискурсивно, а тому вони спричиняють дуже неоднозначні політичні й електоральні результати, які передусім залежать від контексту та поточного стану розвитку міжпартійної змагальності в тій чи іншій державі (хоч з цього приводу треба проводити додаткові дослідження). Чи не основним наслідком цього є те, що поточно піратські партії (враховуючи увесь масив організацій подібного типу в світі) є не надто успішними, але можуть стати такими згодом, зокрема на тлі розвитку мережевих технологій, комунікацій і відтак внаслідок зміни майбутніх рамок політичного процесу та змагальності. Адже якщо суспільно-політичні пертурбації і технологічні новації розвиватимуться й надалі і виникатиме все більше і більше мережевих партій, то теперішній недолік піратських партій у форматі обмеженої соціальної бази та електорату зможе бути знівельованим порівняно з іншими політсилами, передусім спеціалізованими.

Це, своєю чергою, може призвести до ще одного етапу порушення ідеологічного консенсусу системних лівих і правих партій, а відтак і загалом до зміни формату міжпартійної змагальності. Уможлиблюється ця ситуація і тим, що сьогодні все більше й більше поглиблюються протиріччя у рамках сучасного інформаційного суспільства, що рано чи пізно може мати одним із варіантів свого розвитку перегляд принципів інформаційного обміну в бік його подальшої лібералізації (заодно на тлі мінімізації ролі держави у цьому контексті). Головна причина у тому, що мережа Інтернет – це сьогодні мабуть найвільніший кластер не лише масової інформації і комунікації між людьми, але й соціального, а тому і політичного життя. А тому цей кластер сприятиме як виникненню мережевих або цифрових партій, так і можливо набуттю ними, зокрема піратськими партіями чи їхніми гомологами, популярності, особливо якщо ці політсили захищатимуть і представлятимуть цей кластер. Тим паче, що, крім політичних «піратів», цю нішу політичної змагальності сьогодні ще ніхто профільно не зайняв. У світоглядному ж розрізі та в контексті розвитку постматеріалістичних цінностей (передусім в країнах Європи і загалом у «західному світі») це також допустимо, оскільки саме піратські партії виявились «предтечами» та новаторами у запровадженні і початку використання конструкту «плавної», «рідкої» чи «прозорої» демократії (або так званої «демократії 3.0») та процедур «делегованого голосування». Відповідно, може статись так, що саме піратські партії найефективніше рефлексуватимуть «мережеві» реалії нового (частково дійсного вже сьогодні) суспільно-політичного процесу, оскільки вони мають хоча би якісь інструментарій та уявлення про гнучкість сучасної демократії, прозорість політики, влади й урядування, варіативність форм участі людини та громадянина в суспільно-політичному процесі передусім завдяки можливостям Інтернету і новим інформаційним технологіям. Саме тому тематика політичного «піратства» і піратських партій актуалізується та залишається на порядку денному різносторонньо – якщо не суто в напрямі розвитку цих партійних структур (тобто суто партологічно), то принаймні їхнього впливу загалом на політичну і міжпартійну змагальність та роль людини в цьому процесі і партологічно, і комунікаційно, і в контексті розвитку інформаційного суспільства).

Література:

1. Lijphart A. Patterns of democracy: Government forms and performance in thirty–six countries. New Haven : Yale University Press, 1999. 351 p.
2. Baron D. Review of Grossman and Helpman's special interest politics. *Journal of Economic Literature*. 2002. Vol. 40. P. 1221–1229.

3. Hartleb F. Anti-elitist cyber parties?. *Journal of Public Affairs*. 2013. Vol. 13. No. 4. P. 364–365.
4. Buck S. Liquid Democracy – eine Realisierung deliberativer Hoffnungen? *Zum Selbstverständnis der Piratenpartei. Zeitschrift für Parlamentsfragen*. 2012. Vol. 43. No. 3. S. 626–635.
5. Baldini G., Bolgerini S. So similar yet so different: Alternative für Deutschland and the pirate party / D'Ottavio G., Saalfeld T. (eds.). *Germany after the 2013 elections: Breaking the mould of postunification*. Abingdon : Routledge, 2015. P. 181–202.
6. Bartels H. Die Vorgeschichte: die Urheberrechtsdebatte und die Schwedische Piratpartiet // Niedermayer O. (ed.). *Die Piratenpartei. Aktuelle und umfassende Bestandsaufnahme aller Aspekte der Piratenpartei*. Wiesbaden : Springer, 2012. S. 15–28.
7. Beyer J. The emergence of a freedom of information movement: Anonymous, Wikileaks, the Pirate party, and Iceland. *Journal of Computer-Mediated Communication*. 2014. Vol. 19. P. 141–154.
8. Blum C., Zuber C. Liquid democracy: Potentials, problems, and perspectives. *Journal of Political Philosophy*. 2016. Vol. 24. No. 2. P. 162–182.
9. Bodo B. Piracy versus privacy: An analysis of values encoded in the pirate browser. *International Journal of Communication*. 2015. Vol. 9. No. 1. P. 818–838.
10. Bolleyer N., Little C., von Nostitz F.–C. Implementing democratic equality in political parties: Organisational consequences in the Swedish and the German pirate parties. *Scandinavian Political Studies*. 2015. Vol. 38. No. 2. P. 158–178.
11. Brunclik M. Piratske strany: Novy fenomen v politice. *Nase spolecnost*. 2010. Vol. 8. No. 1. S. 21–29.
12. Burkart P. *Pirate politics: The new information policy contests*. Cambridge, London : The MIT Press, 2014. 218 p.
13. Vodova P., Voda P. The effects of deliberation in Czech Pirate party: The case of coalition formation in Brno (2018). *European Political Science*. 2020. Vol. 19. P. 181–189.
14. Demker M. Sailing along new cleavages: Understanding the electoral success of the Swedish pirate party in the European parliament election 2009. *Government and Opposition*. 2014. Vol. 49. No. 2. P. 189–192.
15. Erlingsson G., Persson M. The Swedish Pirate party and the 2009 European parliament election: Protest or issue voting?. *Politics*. 2011. Vol. 31. No. 3. P. 121–128.
16. Zulianello M. Mobilizing young voters? A cross-national analysis of contextual factors in pirate voting. *European Politics and Society*. 2018. Vol. 19. No. 3. P. 282–298.
17. Cammaerts B. Pirates on the liquid shores of liberal democracy: Movement frames of European pirate parties. *Javnost – The Public*. 2015. Vol. 22. No. 1. P. 19–36.
18. Cosstick A. OK, computer: File sharing the music industry, and why we need the pirate party. *Journal of Media and Communication*. 2009. URL: <https://platformjmc.com/2014/10/29/ok-computer-file-sharing-the-music-industry-and-why-we-need-the-pirate-party-2009/>.
19. Koschmieder C. Klarmachen zum Ändern? Die Piratenfraktion nach zwei Jahren im Berliner Abgeordnetenhaus. *Zeitschrift für Parlamentsfragen*. 2014. Vol. 45. No. 2. S. 365–382.
20. Maskarinec P. The Czech Pirate party in the 2010 and 2013 parliamentary election and the 2014 European parliament elections: Spatial analysis of voters support. *Slovak Journal of Political Sciences*. 2017. Vol. 17. No. 1. P. 5–33.
21. Miegel F., Olsson T. From pirates to politicians: The story of the swedish file shares who became a political party / Carpentier N. (ed.). *Democracy, journalism and technology: New developments in an enlarged Europe*. Tartu : University of Tartu Press, 2008. P. 203–215.
22. Niedermayer O. Die Wähler der Piratenpartei: Wo kommen sie her, wer sind sie und was bewegt sie zur Piratenwahl // Niedermayer O. (ed.). *Die Piratenpartei. Aktuelle und umfassende Bestandsaufnahme aller Aspekte der Piratenpartei*. Wiesbaden : Springer, 2012. S. 63–73.
23. Niedermayer O. Erfolgsbedingungen neuer Parteien im Parteiensystem am Beispiel der Piratenpartei Deutschland. *Zeitschrift für Parlamentsfragen*. 2010. Vol. 41. No. 4. S. 838–854.
24. Novotny L. Liquid democracy a Piratska strana v Nemecku. *Acta Politologica*. 2014. Vol. 6. No. 2. S. 154–165.
25. Novotny L. Pirati v berlínske poslanske snemovne: Bilance jejich dosavadního působení. *Central European Journal of Politics*. 2015. Vol. 1. No. 1. S. 1–16.
26. Novotny L., Sarovec D. Contemporary pirate parties in the post-material era: Comparing success cases. *Studia Politica. Romanian Political Science Review*. 2021. Vol. 21. No. 1. P. 29–51.
27. Sarovec D. Assured newcomers on a squally sea? The Czech Pirate party before and after the 2017 elections. *Acta Fakultaty filozoficke Západočeské univerzity v Plzni*. 2019. Vol. 11. No. 2. P. 1–21.
28. Otjes S. All on the same boat? Voting for pirate parties in comparative perspective. *Politics*. 2020. Vol. 40. No. 1. P. 38–53.
29. Putini A. *New political actors in the informational era. The pirate party*. The ECPR General Conference. Bordeaux. September 4–7, 2013.
30. Svasand L. The Swedish Pirate party: Towards institutionalisation? / Harmel H., Svasand L. (eds.). *Institutionalisation of political parties. Comparative cases*. London, Lanham: Rowman & Littlefield International, 2019. P. 155–169.
31. Uszkai R., Vică C. How to assess the emergence of the European pirate parties. Towards a Research Agenda. *Sfera Politicii*. 2012. Vol. 20. No. 169. P. 46–55.
32. Frederiksson M. The Pirate party and the politics of communication. *International Journal of Communication*. Vol. 2015. Vol. 9. No. 1. P. 909–924.
33. Frederiksson M. Piracy and the politics of social media. *Social Sciences*. 2016. Vol. 5. No. 3. P. 41–53.
34. Frederiksson M. Pirate politics between protest movement and the parliament. *Ephemera: Theory & Politics in Organization*. 2016. Vol. 16. No. 2. P. 97–114.

35. Frederiksson M., Arvanitakis J. Piracy, property and the crisis of democracy. *eJournal of eDemocracy*. 2015. Vol. 7. No. 1. P. 134–150.
36. Hartleb F. Anti-elitist cyber parties?. *Journal of Public Affairs*. 2013. Vol. 13. No. 4. P. 364–365.
37. Hartleb F. Außenansicht: Im Takt der Piraten. Eine neue Partei zeigt den alten, wie wenig sie Mitglieder an Entscheidungen beteiligen. *Süddeutsche Zeitung*. 2012. Vol. 2.
38. Hensel A., Klecha S. *Die Piratenpartei. Havarie eines politischen Projekts?*. Frankfurt/Main : Otto Brenner Stiftung, 2013. P. 16–37.
39. Khutkyy D. Pirate parties: The social movements of electronic democracy. *Journal of Comparative Politics*. 2019. Vol. 12. No. 2. P. 49–68.
40. Charvat J. Právce nebo levice? Analýza ideologie pirátských stran. *Central European Journal of Politics*. 2015. Vol. 1. No. 1. P. 29–39.
41. Jääsaari J., Hilden J. *European pirate parties and the politics of communication. Research report on the project communication rights in the 2014 European election campaign*. Helsinki: University of Helsinki, 2015. 50 p.
42. Jääsaari J., Hilden J. From file sharing to free culture: The evolving agenda of European pirate parties. *International Journal of Communication*. 2015. Vol. 9. No. 1. P. 870–889.
43. Bolleyer N., Little C., von Nostitz F.–C. Implementing democratic equality in political parties: Organisational consequences in the Swedish and the German pirate parties. *Scandinavian Political Studies*. 2015. Vol. 38. No. 2. P. 158–178.
44. Demker M. Sailing along new cleavages: Understanding the electoral success of the Swedish pirate party in the European parliament election 2009. *Government and Opposition*. 2014. Vol. 49. No. 2. P. 189–192.
45. Svasand L. The Swedish Pirate party: Towards institutionalisation? / Harmel H., Svasand L. (eds.). *Institutionalisation of political parties. Comparative cases*. London, Lanham: Rowman & Littlefield International, 2019. P. 155–169.
46. Beyer J. The emergence of a freedom of information movement: Anonymous, Wikileaks, the Pirate party, and Iceland. *Journal of Computer–Mediated Communication*. 2014. Vol. 19. P. 141–154.
47. Baldini G., Bolgerini S. So similar yet so different: Alternative für Deutschland and the pirate party / D’Ottavio G., Saalfeld T. (eds.). *Germany after the 2013 elections: Breaking the mould of postunification*. Abingdon : Routledge, 2015. P. 181–202.
48. Hensel A., Klecha S. *Die Piratenpartei. Havarie eines politischen Projekts?*. Frankfurt/Main : Otto Brenner Stiftung, 2013. P. 16–37.
49. Koschmieder C. Klarmachen zum Ändern? Die Piratenfraktion nach zwei Jahren im Berliner Abgeordnetenhaus. *Zeitschrift für Parlamentsfragen*. 2014. Vol. 45. No. 2. S. 365–382.
50. Niedermayer O. Erfolgsbedingungen neuer Parteien im Parteiensystem am Beispiel der Piratenpartei Deutschland. *Zeitschrift für Parlamentsfragen*. 2010. Vol. 41. No. 4. S. 838–854.
51. Novotny L. Pirati v berlínske poslancecké snemovně: Bilance jejich dosavadního působení. *Central European Journal of Politics*. 2015. Vol. 1. No. 1. S. 1–16.
52. Maskarinec P. The Czech Pirate party in the 2010 and 2013 parliamentary election and the 2014 European parliament elections: Spatial analysis of voters support. *Slovak Journal of Political Sciences*. 2017. Vol. 17. No. 1. P. 5–33.
53. Sarovec D. Assured newcomers on a squally sea? The Czech Pirate party before and after the 2017 elections. *Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Palackiana Olomouci*. 2019. Vol. 11. No. 2. P. 1–21.
54. Vodova P., Voda P. The effects of deliberation in Czech Pirate party: The case of coalition formation in Brno (2018). *European Political Science*. 2020. Vol. 19. P. 181–189.
55. Edick C. The golden age of piracy: Can open–source democracy redefine citizenship for the internet age?. *Harvard International Review*. 2015. Vol. 36. No. 4. P. 7–9.
56. Otjes S. All on the same boat? Voting for pirate parties in comparative perspective. *Politics*. 2020. Vol. 40. No. 1. P. 38–53.
57. Zulianello M. Mobilizing young voters? A cross–national analysis of contextual factors in pirate voting. *European Politics and Society*. 2018. Vol. 19. No. 3. P. 282–298.
58. Beyer J. The emergence of a freedom of information movement: Anonymous, Wikileaks, the Pirate party, and Iceland. *Journal of Computer–Mediated Communication*. 2014. Vol. 19. P. 141–154.
59. Sarovec D. Assured newcomers on a squally sea? The Czech Pirate party before and after the 2017 elections. *Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Palackiana Olomouci*. 2019. Vol. 11. No. 2. P. 1–21.
60. Vodova P., Voda P. The effects of deliberation in Czech Pirate party: The case of coalition formation in Brno (2018). *European Political Science*. 2020. Vol. 19. P. 181–189.
61. Bartels H. Die Vorgeschichte: die Urheberrechtsdebatte und die Schwedische Piratpartei / Niedermayer O. (ed.). *Die Piratenpartei. Aktuelle und umfassende Bestandsaufnahme aller Aspekte der Piratenpartei*. Wiesbaden : Springer, 2012. S. 15–28.
62. Bolleyer N., Little C., von Nostitz F.–C. Implementing democratic equality in political parties: Organisational consequences in the Swedish and the German pirate parties. *Scandinavian Political Studies*. 2015. Vol. 38. No. 2. P. 158–178.
63. Demker M. Sailing along new cleavages: Understanding the electoral success of the Swedish pirate party in the European parliament election 2009. *Government and Opposition*. 2014. Vol. 49. No. 2. P. 189–192.
64. Erlingsson G., Persson M. The Swedish Pirate party and the 2009 European parliament election: Protest or issue voting? *Politics*. 2011. Vol. 31. No. 3. P. 121–128.
65. Miegel F., Olsson T. From pirates to politicians: The story of the Swedish file shares who became a political party // Carpentier N. (ed.). *Democracy, journalism and technology: New developments in an enlarged Europe*. Tartu : University of Tartu Press, 2008. P. 203–215.

66. Svasand L. The Swedish Pirate party: Towards institutionalisation? / Harmel H., Svasand L. (eds.). *Institutionalisation of political parties. Comparative cases*. London, Lanham : Rowman & Littlefield International, 2019. P. 155–169.
67. Otjes S. All on the same boat? Voting for pirate parties in comparative perspective. *Politics*. 2020. Vol. 40. No. 1. P. 38–53.
68. Zulianello M. Mobilizing young voters? A cross-national analysis of contextual factors in pirate voting. *European Politics and Society*. 2018. Vol. 19. No. 3. P. 282–298.
69. Beyer J. The emergence of a freedom of information movement: Anonymous, Wikileaks, the Pirate party, and Iceland. *Journal of Computer-Mediated Communication*. 2014. Vol. 19. P. 141–154.
70. Sarovec D. Assured newcomers on a squally sea? The Czech Pirate party before and after the 2017 elections. *Acta Fakultaty filozoficke Západočeske univerzity v Plzni*. 2019. Vol. 11. No. 2. P. 1–21.
71. Кольцов В. Феномен антиістеблішментських партій як прагматичної напівволярної опозиції у країнах Вишеградської групи. *Політикус*. 2018. № 1. С. 48–55.
72. Литвин В. Феномен антиістеблішментських партій: на прикладі країн Центрально-Східної Європи // *Політичні партії і вибори: українські та світові практики* / відп. за випуск Анатолій Романюк, Віталій Литвин, Ігор Осадчук. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2019. Вип. 3. С. 261–268.
73. Hartleb F. Anti-elitist cyber parties?. *Journal of Public Affairs*. 2013. Vol. 13. No. 4. P. 364–365.
74. Nedelcu H. *Disturbing the peace: A typology of European antiestablishment political parties in the 21st century*. Presented at the ECSA–C 10th Biennial Conference «Europe and Peace». May 8–10, 2014.
75. Edick C. The golden age of piracy: Can open-source democracy redefine citizenship for the internet age?. *Harvard International Review*. 2015. Vol. 36. No. 4. P. 7–9.
76. Otjes S. All on the same boat? Voting for pirate parties in comparative perspective. *Politics*. 2020. Vol. 40. No. 1. P. 38–53.
77. Burkart P. *Pirate politics: The new information policy contests*. Cambridge, London : The MIT Press, 2014. 218 p.
78. Demker M. Sailing along new cleavages: Understanding the electoral success of the Swedish pirate party in the European parliament election 2009. *Government and Opposition*. 2014. Vol. 49. No. 2. P. 189–192.
79. Novotny L., Sarovec D. Contemporary pirate parties in the post-material era: Comparing success cases. *Studia Politica. Romanian Political Science Review*. 2021. Vol. 21. No. 1. P. 29–51.
80. Demker M. Sailing along new cleavages: Understanding the electoral success of the Swedish pirate party in the European parliament election 2009. *Government and Opposition*. 2014. Vol. 49. No. 2. P. 189–192.
81. Novotny L., Sarovec D. Contemporary pirate parties in the post-material era: Comparing success cases. *Studia Politica. Romanian Political Science Review*. 2021. Vol. 21. No. 1. P. 29–51.
82. Inglehart R. *Modernization and postmodernization: Cultural, economic, and political change in 43 societies*. Princeton : Princeton University Press, 1997. 453 p.
83. Inglehart R., Abramson P. Measuring postmaterialism. *American Political Science Review*. 1999. Vol. 93. No. 3. P. 665–677.
84. Otjes S. All on the same boat? Voting for pirate parties in comparative perspective. *Politics*. 2020. Vol. 40. No. 1. P. 38–53.
85. Seemann M. Plattformneutralität – Das politische Denken der Piraten / Bieber C., Leggewie C. (eds.). *Unter piraten. Erkundungen in einer neuen politischen arena*. Bielefeld, 2012. S. 91–99.
86. Burkart P. *Pirate politics: The new information policy contests*. Cambridge, London: The MIT Press, 2014. 218 p.
87. Zulianello M. Mobilizing young voters? A cross-national analysis of contextual factors in pirate voting. *European Politics and Society*. 2018. Vol. 19. No. 3. P. 282–298.
88. Hartleb F. Anti-elitist cyber parties?. *Journal of Public Affairs*. 2013. Vol. 13. No. 4. P. 364–365.
89. Kulish N. Pirates' strong showing in Berlin elections surprises even them. *The New York Times*. September 19, 2011. URL: <https://www.nytimes.com/2011/09/20/world/europe/in-berlin-pirates-win-8-9-percent-of-vote-in-regional-races.html>.
90. Dokos T., Poli E., Rosselli C., Lecha E., Tocci N. Eurocriticism: The Eurozone crisis and anti-establishment groups in Southern Europe. *IAI Working Papers*. 2013. No. 1333. 18 p.
91. Hartleb F. Außenansicht: Im Takt der Piraten. Eine neue Partei zeigt den alten, wie wenig sie Mitglieder an Entscheidungen beteiligen. *Süddeutsche Zeitung*. 2012. Vol. 2.
92. Blum C., Zuber C. Liquid democracy: Potentials, problems, and perspectives. *Journal of Political Philosophy*. 2016. Vol. 24. No. 2. P. 162–182.
93. Buck S. Liquid Democracy – eine Realisierung deliberativer Hoffnungen? Zum Selbstverständnis der Piratenpartei. *Zeitschrift für Parlamentsfragen*. 2012. Vol. 43. No. 3. S. 626–635.
94. Cammaerts B. Pirates on the liquid shores of liberal democracy: Movement frames of European pirate parties. *Javnost – The Public*. 2015. Vol. 22. No. 1. P. 19–36.
95. Frederiksson M., Arvanitakis J. Piracy, property and the crisis of democracy. *eJournal of eDemocracy*. 2015. Vol. 7. No. 1. P. 134–150.
96. Novotny L. Liquid democracy a Piratska strana v Nemecku. *Acta Politologica*. 2014. Vol. 6. No. 2. S. 154–165.
97. Khutkyy D. Pirate parties: The social movements of electronic democracy. *Journal of Comparative Politics*. 2019. Vol. 12. No. 2. P. 49–68.
98. Hartleb F. All tomorrow's parties: The changing face of European party politics. *European View*. 2012. Vol. 11. No. 2.
99. Margetts H. Cyber parties / Katz R., Crotty W. (eds.). *Handbook of party politics*. Sage, 2006. P. 528–535.
100. Nedelcu H. Tribunes and patricians: Radical fringe parties in the 21st century. *Review of European and Russian Affairs*. 2012. Vol. 7. No. 1. P. 1–23.

101. Putini A. *New political actors in the informational era. The pirate party.* The ECPR General Conference. Bordeaux. September 4–7, 2013.
102. Inglehart R. *Modernization and postmodernization: Cultural, economic, and political change in 43 societies.* Princeton : Princeton University Press, 1997. 453 p.
103. Grossman G., Helpman E. *Special interest politics.* MIT Press, 2001. 364 p.
104. Martineau N.-G. *The influence of special interests and party activists of electoral competition.* Center for Economic Studies, 2012. 43 p.